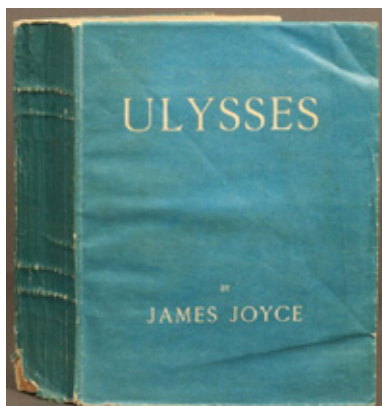

OTKLJUČAVANJE ULIKSA

Uliks! Prvi put sam ga čitao pre 35 godina, kao student, početkom osamdesetih (u Gorjanovom prevodu iz 1957). Ali iako je Džojks važio za oca moderne književnosti, a *Uliks* (ili *Ulis*)¹ za kapitalnu knjigu 20. veka („biblija modernističke proze!“, govorili su), ja sam je odložio na policu – kao neinteresantnu. Uzimao sam *Uliks* i kasnije, sa 30, pa sa 40, i 50 godina, čitao na preskok, po nekoliko stranica. I dalje je iskršavala šuma pitanja – zašto, kako, čemu...? *Uliks* je jedno od retkih književnih dela koje mi je decenijama ostalo zagonetno, ako ne i jedino (verovatno me je zato i privlačilo). Mnoge knjige nisu lake za čitanje i razumevanje – nije o tome reč – ovo je bila jedina čiji značaj za istoriju književnosti nisam razumevao (ako je za utehu, Jung se sa *Uliksom* mučio cele tri godine, a Derida ga je proučavao godinama). Džojsove rečenice u *Uliksu* izgledale su trivijalne, činilo se da teme ne dobacuju daleko – bar meni nisu bile podsticajne, a s druge strane – gotovo sveopšta pohvala dobrih pisaca i kritičara (ne toliko i čitalaca). Smisao Irčevog eksperimentisanja u narativnoj tehnici bio mi je nejasan, beskonačne digresije i rasprave teško su držale pažnju (da ne kažem da su bile dosadne), pa nisam uspevao da vidim u čemu je stvar, zašto je podignuta tolika prašina, i zašto se – i posle skoro sto godina – još nije slegla (*Uliks* je prvi put u celini objavljen

Prvo izdanje Silvije Bič, Pariz, 1922.

¹ Homerovog Odiseja (grč. Odysseus) Latini su davno preimenovali u Ulixes. Zapravo, oko 240 g. pre nove ere u Rimu, oslobođeni grčki rob Lucije Livije Andronik prvi put je jedno grčko delo – *Odiseju* – preveo na latinski (kao *Ulixes*). Bio je to prvi u istoriji poznati primer umetničkog prevođenja (sačuvano je samo 50 redova ovog prevoda). Zatim je „delimičnim približavanjem grčkom originalu, Ulixes prepravljeno u Ulysses, i takav oblik imena prihvaćen je u engleskom“ (I. Klajn). Iako filolozi germanske škole priznaju samo prvobitno latinsko Ulixes, a slede ih Hrvati (Uliks), što se nas tiče, nema nikakvog razloga da se toga pridržavamo. Ali iako je oblik „Ulis“ bliži originalnom naslovu Džojsovog dela, „Uliks“ je zvučniji oblik.

1922. u Parizu, u 1000 primeraka, a izdavač je bila Amerikanka Silvija Bič). Ma koliko dobar bio Gorjanov hrvatski prevod (skoro pola veka kasnije pojaviće se i Paunovićev srpski), izgleda da nisam uspevao da „čujem“ zvuk *Uliksa*, što je jedan od njegovih najvećih kvaliteta. A reč koja je meni, posle nekoliko decenija, otključala kapije *Uliksa* jeste „materijalizam“, u smislu život-sada-i-ovde, u jednom tekstu o Džojosu iz ovogodišnjeg britanskog *Times Literary Supplement*-a, gde se, između ostalog, kaže da je on bio „aristotelijanski materijalista“ (materijalizam kao suprotnost idealizmu, platonizmu, spiritualizmu...).

Tema (ugrubo): jedan dan (16. jun 1904)² u životu sredovečnog irskog polu-Jevrejina³ Leopolda Bluma (38) i dvadesetdvogodišnjeg „pravog“ Irca Stivena Dedalusa; u završnom delu knjige, kroz čuveni unutrašnji monolog koji se sastoji od jedne jedine rečenice i zauzima čitavo poglavlje (četdesetak strana), čitalac upoznaje i Blumovu ženu Moli (34), dotad prikazanu uglavnom kroz Blumovu svest. Ako je Džojos mladog i sredovečnog sebe dao kroz likove Stivena, odnosno Bluma, onda u liku Moli – možda i najpoznatiji ženski lik u književnosti 20. veka – ima dosta od njegove supruge Nore⁴ (kada su Noru posle Džojsove smrti upitali da li je ona Moli Blum, odgovorila je: „Nisam, ona je bila mnogo deblja“).

Tri glavna lika prati dugačka povorka sporednih – isusovac Konmi iz Klongouza, velečasni Doulan, gospodin Disi, Bak Maligan, daktilografkinja gospođica Dan, Patrik Dignam, Linč, Kiti, Flosi, Martin Kaningam, Džoni Hajns, Mat Dilon, Flin, Molin ljubavnik Blejzis Bojlan, Ned Lambert, krčmar Dejvid Berni, mesar Dulgaš, mornar Marfi... – spisak je ogroman (neko je izbrojao, sveukupno oko 800 likova – i gotovo svi su, osim tri glavna, bili stvarne ličnosti ili verni prikazi stvarnih ličnosti!). I svi do guše bili upleteni u ovaj i ovakav svet. O mnogo čemu oni razmišljaju i govore, od politike do poezije i

Nora Barnackl, Cirih, 1916.

² Dan kada je Džojos u Dublinu sreo svoju buduću ženu, Noru Barnackl (s kojom će se venčati tek posle 27 godina zajedničkog života i koja će s njim biti do kraja njegovog života. Džojsov otac je u pravom džojsovskom maniru, čuvši da mu je sin 1904. pobjegao iz zemlje – da se više nikada ne vrati – sa devojkom koja se preziva *Barnacle* /engl. krpelj, čičak ili školjka što se nahlvata na korito broda/, prerekao da će se ona „zauvek zakačiti za njega“). Za Noru je sam Džojos jednom prijatelju rekao da je od *Uliksa* pročitala samo nekoliko strana, „uključujući naslovnu“. Za Džojsova života, *Finegana* nikad nije uzela u ruke (on joj je povremeno čitao delove iz svojih knjiga) i bila je ravnodušna prema muževljevom geniju, iako nije sumnjala u to da je „poseban“. „Znaš, Džime“, ironično mu je rekla 1939, „nisam pročitala nijednu od tvojih knjiga, ali ću to učiniti jer mora da su dobre s obzirom na to kako se prodaju.“ Takođe je smatrala da bi bolje bilo da je nastavio da se bavi pevanjem umesto što se odlučio za pisanje: „Uvek sam mu govorila da treba da batali pisanje i da se okrene pevanju.“

³ Džojos je za lik Bluma bio inspirisan i svojim prijateljem Italom Zevom, italijanskim piscem. Entoni Berdžis smatra da je Džojos, izabравši za glavni lik irskog Jevrejina i autsajdera Leopolda Bluma, hteo da kaže da su Jevreji, a ne hrišćani ili pagani, glavni protagonisti moderne istorije.

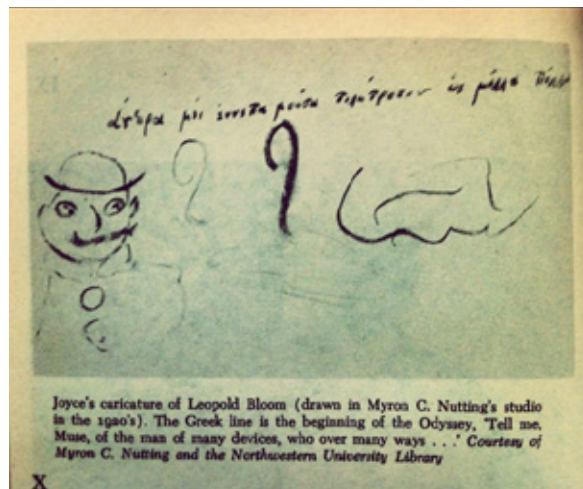
⁴ Sam Džojos je Nori jednom prilikom rekao: „Sve što je plemenito, duboko, istinito i dirljivo u onome što pišem, mislim da potiče od tebe.“

jezika, od Šekspira do Parnela, od jela i pića do pražnjenja i seksa i smrti, o bolestima preživara, o finansijama i Jevrejima, o bezgrešnom začecu i konjskim trkama... Čujmo i samog Džojša šta kaže o čemu su Blum i Stiven razgovarali obilazeći Dablin, u epizodi napisanoj u (za roman) neuobičajenoj formi pitanja i odgovora: „O čemu je dijumvirat razgovarao tokom svog putovanja?“ „O muzici, književnosti, Dablinu, Parizu, prijateljstvu, ženama, prostituciji, ishrani, uticaju gasnih lampi ili fenjera i svetiljki na rast obližnjeg paraheliotropskog drveća, o kantama za smeće izloženim nasred ulice, o rimokatoličkoj crkvi, sveštenučkom celibatu, irskoj naciji, jezuitskom vaspitanju, karijerama, studiranju medicine, o proteklom danu, o zlosrećnosti pedsabatnog dana, o Stivenovoj nesvestici.“⁵ To su te banalne manifestacije svakodnevnog života, o tom je „materijalizmu“ ovde reč. Džojsovi likovi lutaju dablinskim ulicama: Stiven je čas u srednjoj školi, gde predaje istoriju starog veka, ili u biblioteci, gde raspravlja o Šekspiru; Blum zalazi u novinske redakcije pokušavajući da objavi neku reklamu; ide u mesaru da kupi kobasice; u parfimeriji naručuje losion za Moli; odlazi na pogreb poznatnika Pedija Dignama; Stiven prolazi Sendimaunt šetalištem uz plažu, gde meditira, između ostalog, o „neizbežnom modalitetu vidljivog“, ili s prijateljem Linčom odlazi u javnu kuću. Tu su i njihovi poznanici, koji se po krčmama raspravljaju, šale, svađaju... Stiven i Blum, kada se sretnu (putevi će im se u tom jednom danu triput ukrstiti) vode političke i sholastičke diskusije, zalaze u hotelske salone i barove i završavaju u javnoj kući, između ostalog. Na kraju, Blum u sitne sate dovodi pripitog Stivena svojoj kući u Ulicu Eklz, i posle razgovora o brojnim temama Stiven napušta Blumov dom. Blum odlazi u krevet, gde njegova supruga Moli već spava. I u dva sata ujutru, evo je i Moli (koja se probudila), na krevetskim čaršavima, pored usnulog Bluma, i njen solilokvij od četrdesetak stranica kojim se *Uliks* završava⁶ (Jung je ovaj monolog smatrao otkrovenjem o ženskoj prirodi. Napisaće 1932. Džojšu u pismu: „Četrdeset stranica neprekidnog toka svesti na kraju zaista je psihološka poslastica. Pretpostavljam da sami đavo zna ovoliko o pravoj psihologiji žene, ja bar nisam znao.“ Džojse se ponosio ovom Jungovom pohvalom o pronicanju u žensku psihu, ali Nora je bila drugačijeg mišljenja: „Ma on /Džojse. *Prim. aut.*/ uopšte ništa ne zna o ženama.“) Puritanski cenzori Džojsovog vremena najviše problema imali su sa ovim završnim monologom, a Molinu oslobođenu seksualnu fantaziju proglašavali su „uvredom javnog morala“.

Zašto je bilo potrebno toliko vremena da pronađem ključ za ovu knjigu? Sada mi izgleda da nije tako teško razumeti šta se između korica *Uliksa* događa i koji je smisao Džojsove umetničke misije. Treba imati na umu i da je, jednom prilikom, upitan o čemu je u *Uliksu* zapravo reč, Džojse odgovorio: „Kada bih to otkrio, istog trenutka bih izgubio besmrtnost. Ostavio sam toliko enigmi i zagonetki /u *Uliksu*/ da će se profesori vekovima raspravljati o tome šta sam hteo da kažem.“ (Borhesa će ova izjava isprovocirati da 1985. izjavi: „Delo nije napisano za čitanje, napisano je za nešto mnogo više, napisano je da bi autor postao slavan, da bude proučavan i da uđe u istoriju književnosti.“) Meni je očigledno bio neopodan neki ključ – i našao sam ga, sasvim slučajno, u reči „materijalizam“ – da bih shvatio

⁵ *Uliks*, prevod Zoran Paunović, Geopoetika, Beograd, 2003, str. 653.

⁶ Kao što su neki pisali o tome da je *Uliks* svojevrsan nastavak *Dablinaca* ili *Portreta umetnika*, tako neki drugi smatraju da se upravo na Molin monolog kojim se *Uliks* završava nadovezuje sledeća Džojsova knjiga, *Fineganovo bdenje*.

Džojsova karikatura Leopolda Bluma (1923)

Džojsovu sliku sveta, vidljivu na svakoj stranici ovog „romana“: sliku nepresušnog izvora *pojavnog* života (za razliku od staroinduske okrenutosti onostranosti, Platonovog sveta ideja, Kantovog *sveta po sebi* ili Šopenhauerovog *sveta kao predstave*, npr.) – *sansare* (nasu-prot⁷ *nirvani*). Džojsov „materijalizam“ obuhvata gotove sve pojavne oblike stvarnosti (toliko je u njega uronio da je zahvatio i ono što mu naizgled ne pripada – svest, koja se pak pokazuje kao integralni deo materijalizma).⁸ S druge strane, mene su oduvek više privlačile slike i ideje o *svetu po sebi* (o tzv. dubljij prirodi sveta) nego o *svetu pojava*. *Metafizika* me je zanimala više od *fizike*, bliže su mi bile „platonovske“ vizije sveta koje govore da osim *pojavnosti* postoji i *nad-realnost*, da sem ovozemaljskog vremena br. 1 postoji i onostrano vreme br. 2, ma koliko da čovek, zahvaljujući perceptivnoj i fizičkoj ograničenosti, do njega ne može dopreti (ili može *vrlo* retko i *sasvim* nakratko, putem snova, transa ili vizija mistika svih fela, ili uz korišćenje stimulativnih sredstava za „širenje“ svesti, a ponekad i orgazmom)⁹ – možda zato nisam mogao da se približim suviše *pojavnog* slici sveta u *Uliksu*.

U *Uliksu* nema mistike, nema metafizike, na delu je elementarna književna fizika (iscrtana rukom literarnog genija) – *lasciate ogni speranza idealisti che entrate*. Džojso je prevashodno geograf *pojavnog* sveta. Pored toga, on je književni eksperimentator, inovator, jezički znalac

⁷ Mada postoji i škola koja (uvodeći ideal bodisatve) propoveda duboku jednakost *sansare* i *nirvane*.

⁸ Još je u 17. veku Džon Lok uspostavio načelo po kom je moguće da misaoni element takođe bude materijalne prirode.

⁹ Kada se svet filozofski ogoli (i odbaci), kaže otprilike drevni Istok, pojavljuje se Ništa, u koje se pojedinac utapa, a stanje „blaženstva“ eventualno se postiže u *čistoj* misli, potpunim odbacivanjem svakodnevnih misli i osećanja. Kada se – nasuprot takvom *racionalnom* filozofskom uvidu – a putem mističnih vizija, transa ili stimulativnih sredstava, kao i putem snova ili orgazma (velika muzika i umetnost takođe mogu da posluže), svest proširi, dolazi do poznatog (orgazmičkog) osećaja *svejedinstva*.

(pored engleskog, govorio je tečno italijanski, francuski i nemački, služio se latinskim i novogrčkim, proučavao galski, norveški, hebrejski, ruski, poljski, japanski, kineski, esperanto...), i mnoge je reči iz raznih jezika ubacivao u *Uliks* i *Finegana*,¹⁰ s danteovskom težnjom za prevazilaženjem „pukog“ maternjeg jezika i za kreiranjem „univerzalnog“ („Ali ja, kome je svet domovina...“, Dante, *O umjeću govorenja na pučkom jeziku*).¹¹ Džojsov jezik u *Uliksu* krenuo je u iste burne avanture kao Odisej u Homerovom epu, iz poglavlja u poglavlje postajući sve opskurniji, da bi u *Fineganu* došao do kraja tog putovanja, zaplevši se u podsvest i snove – već je uočeno da bez ličnosti nema ni romana – i samo će se u melodičnosti reči i ritmu rečenica prepoznavati Džojsov genij (ne čudi što je upravo kompozitor Džon Kejždž izjavio da je *Finegan* najbolja knjiga 20. veka).

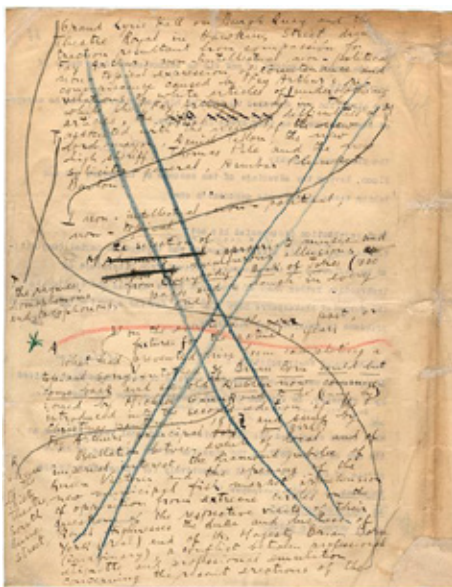
Iako će Džojisu neki – priznajući mu briljantnost, posebnost i, naravno, učenost – možda s pravom odricati moć literarne imaginacije, njegova lingvistička imaginacija gotovo je neuporediva – T. S. Eliot je smatrao da je Džojš najveći majstor reči u engleskoj književnosti posle Šekspira i Milтона (Džojš je i sam bio muzički obrazovan i nadaren za pevanje, poput svojih roditelja, čak je u jednom trenutku pomislio da pravi karijeru operskog pevača). Eksperiment koji je u *Uliksu* (kao i u *Fineganu*) Džojš poduzeo sa jezikom (i ne samo sa jezikom, setimo se homerovskog okvira *Uliksa*, raznih narativnih nivoa, muzičke strukture, književnih parodija, ili preplitanja kolektivne svesti i kolektivne podsvesti u *Fineganu*), u literaturi nije ponovljen niti prevaziđen. Što se tiče spisateljskog metoda, Džojš je bio previše svestan sebe kao pisca i to nije mogao da izbegne čak ni metodom „pisanja bez pisca“. Uzalud je (na kraju *Portreta umetnika u mladosti*) rekao: „Umetnik, kao i sam Stvoritelj, stoji u svom delu ili iza ili izvan ili iznad njega, nevidljiv, iščileo, i ravnodušan, čisti svoje nokte.“ Ta svest o sebi, to „proketo egoistično ja“ (V. Vulf, *Dnevnic*, januar 1920), primećuje se i u *Uliksu*. (Izdavačka kuća Vulfove, Hogarth Press, godine 1918. odbila je da štampa *Uliks* jer je Vulfova smatrala da se Džojš u *Uliksu* bavi banalnim i svakodnevnim. Po sopstvenom priznanju, pročitala je samo prvih 200 stranica knjige, a njeno mišljenje o Džojsovom spisateljskom umeću i njegovom eksperimentalnom stilu tokom godina bilo je krajnje ambivalentno. Za *Uliks* je rekla da je to „znamenita katastrofa – ogromna u hrabrosti, sjajna u propasti“, a Džojša je nazvala „samoukim nadrimajstorom“. U svojim *Dnevnici*ma opisala je kako je rukopis *Uliksa* odložila u vitrinu. „Jednoga dana došla je Ketrin Mensfild i ja sam ga izvadila. Ona je počela da čita, smejući se; onda je iznenada rekla: ‘Ali ima nečega u ovome.’“)

¹⁰ *Bdenje Finegana, Fineganovo bdenje, Finegani bdiju, Finegana buđenje* – varijante su prevoda višeznačnog Džojsovog originalnog naslova *Finnegans Wake*. Inače, naslov je dat po tradicionalnoj komičnoj irskoj baladi „Finnegan’s Wake“ (sa apostrofom!) iz 19. veka o nekom ljubitelju viskija i zidaru, Timu Fineganu, koji je pao sa skele i poginuo, pa su mu drugovi odneli telo kući, gde je onda održano tradicionalno bdenje, sve uz piće i pesmu, a kad se malo viskija prosulo i po licu pokojnika, ovaj je vaskrsnuo i uzviknuo: „Sun’te malo tog viskija, zar mislite da sam mrtav!“ Što se tiče varijanti *Finegani se bude* i *Finegani, probudite se!*.. postoji tumačenje da je to još jedna Džojsova igra rečima, gde apostrof koji nedostaje – sam Džojš je tako objasnio prijateljima – služi kao upozorenje vladajućim klasama: u svakom istorijskom ciklusu potlačeni će se, na kraju, dići.

¹¹ „Kao što je svima svojstven takav ogavni način mišljenja i kao što svi misle da je njihovo rodno mesto najlepše pod suncem, tako svi cene iznad svega govor svog puka, to jest svoj materinski jezik. Ali ja, kome je svet domovina...“, *Djela*, knj. 1, Zagreb 1976, str. 437–438.

Uliks je ugaona knjiga u istoriji književnosti, prekretnica, utoliko što je Džojls pokušao da okonča (klasični) roman¹² kakav je dva-tri veka kao žanr postojao¹³ (mada je to protiv čega je svojom literaturom ustao – tradicionalni realistični roman i viktorijanska književnost – već bilo zabasalo u trnjak).¹⁴ On je u *Uliksu* pokušao da ukomponuje, na jednom mestu, sve poznate književne žanrove (pesma, poema, priča, roman, ep, drama, esej, farsa, reportaža, filozofski traktat...), da isprepliće stilove (od elegijskog do argoa, pastoralnog, religioznog, erotičnog, naučničkog...), da bi uz manipulisanje jezikom (skovao je na stotine, na hiljade!, novih reči i izraza, usklik, onomatopeja, podmladio arhaizme, dao rečima nova značenja itd.), na kraju oformio nekakvu enciklopediju književnih stilova, žanrova i metoda.¹⁵ Uz to, već je rečeno, pokušao je da, koristeći reči iz raznih jezika, nadiđe puki „maternji“ jezik (kombinacija irskog i engleskog) i približi se imaginarnom univerzalnom jeziku.

Kada su ga upitali: „Zar u engleskom nema dovoljno reči za vas?“, odgovorio je: „Da, ima ih dovoljno, ali nisu one prave.“ Štefanu Cvajgu je rekao: „Želeo bih jezik koji stoji iznad svih jezika, jezik kome svi oni služe. Ne mogu da se izrazim na engleskom a da se ne zatvorim u jednu tradiciju“ (u tome je, takođe, bio inovator, a nešto slično – stvaranje neengleske verzije engleskog jezika u literaturi – kasnije će biti cilj i drugih pisaca engleskog govornog

Stranica rukopisa *Uliksa*

¹² *Portret umetnika u mladosti*, autobiografski roman objavljen 1916, Džojls piše na tradicionalan način, mada se već vide iskoraci u vidu krajnjeg subjektivizma i eksperimentisanja s tokom svesti, koji će potom dovesti do *Uliksa* i *Finegana*.

¹³ Od pojavljivanja *Don Kihota* (početak 17. veka), *Princeze de Klev* (1678), ili od pojave *Robinsona Krusa* (poč. 18. veka) – već u zavisnosti od toga gde ko smešta nastanak klasičnog romana.

¹⁴ Kao što će *Finegan* njega odvesti u neku drugu slepu ulicu.

¹⁵ A radnja se dešava u „real time-u“, istovremeno dok o njoj čitamo.

područja, između ostalih i Ruždija).¹⁶ Sve bi to bilo ne mnogo smisleno pokazivanje čisto tehničke virtuoznosti ako ne bi postojalo dublje, unutarnje pulsiranje života – ono što zapravo čini umetničko delo. Da li iz prividnog haosa Džojsovog spisateljskog postupka izranjaju živi likovi Leopolda Bluma, Stivena Dedalusa i Moli, da li čitalac vidi Dablin s njegovom jedinstvenom atmosferom s početka 20. veka, ostaje li sve to pred očima pošto se sklope korice knjige? Nije lako dati odgovor. Formu *Uliksa* kritikovao je i F. R. Livis primetivši da njemu nedostaje jedan „organski princip“ i da je paralelizam sa *Odisejom* veštački, mehanički, da zapravo nema vitalnog, unutrašnjeg činioca koji romanu daje neophodan oblik, smer i cilj. Umetnost, dodajmo, nije isto što i sirova priroda (tako ogoljeno prikazana u *Uliksu*), već upravo nešto suprotno: njena estetizovana i harmonizovana kvintesencija. Zamena za život, što bi rekao Danilo Kiš.

Uliks počinje u suvom realističkom maniru, kao da Džojš piše novu pripovetku za *Dablince* (prvobitno je i imao ideju da to bude završna priča u *Dablincima*). S druge strane, početak *Uliksa* može sasvim lepo da se nastavi i na one poznate reči Stivena Dedalusa kojima se završava *Portret umetnika* – „Ja idem da se po milioniti put sučelim sa stvarnošću iskustva i da u kovačnici svoje duše...“ Ali onda stil, u drugom poglavlju, počinje da menja kurs, da bi u trećem (i nadalje) Džojsov literarni brod počeo da meandrira, uz sve češće unutrašnje monologe i digresije, komplikovane asocijacije i aluzije nalik arabeskama što se šire na sve strane, koje on često namerno ostavlja nerazumljivim i kojima se, bez komentara priređivača ili passioniranih znalaca,¹⁷ ne može uhvatiti ni glava ni rep. Određene reči i rečenice ponekad će namerno ostavljati nejasnim, čak ih činiti i nejasnijim ako su suviše jasne: godine 1938, u razgovoru o jednom odeljku iz *Finegana*, Džojš kaže prijatelju Stjuartu Gilbertu da „još nije dovoljno nejasan“ (rešio je problem tako što je dodao gomilu reči iz jezika sibirskog naroda Samojed). Poznata je i priča o tome kako se, dok je Džojš jednom prilikom diktirao mladom Beketu neke odeljke iz *Dela u nastajanju*, na vratima začulo kucanje poštara, koje Beket nije čuo. Džojš je na nemačkom rekao: „Herein“ („Napred“), a Beket to zapisao kao deo teksta. Kada su kasnije ponovo čitali tekst, i došli do toga „Herein“, Džojš je rekao: „Neka ostane.“

U *Uliksu* je, kao što je već pomenuto, reč o jednom danu glavnih likova, Bluma i Stivena (i Moli), uz epizodna pojavljivanja mnogih njihovih sugrađana Dablinaca. Likovi su prikazani i kroz unutrašnje monologe ili tok svesti, često uz oslobođenu sintaksu i odstupanje od normativne gramatike (uz tradicionalni dijalog, svakako, i logično pripovedanje). Priče se prepliću sa digresijama, uvode se novi likovi i glasovi, nove reči i kovanice, igre rečima¹⁸, metafore, simboli, dvoznačnosti itd. Ali da se takav literarni konglomerat, taj roman-inventar (kao neki magnetofon koji registruje celokupnu pojavnu stvarnost: misli i reči, naizgled bez ikakve cenzure i obrade)¹⁹ – da se ta umetnička konstrukcija ne bi rasplinula, Džojš svoj

¹⁶ Iz slične pobude – da ga engleska literarna tradicija ne bi ograničavala – Beket, Džojsov „učenik“, odbacio je početkom četrdesetih godina 20. veka engleski jezik i počeo da piše na francuskom. „Na francuskom se lakše piše bez stila“, izjavio je.

¹⁷ Kada je o Džojsovom jeziku reč, vidi npr.: *Joysprick. An Introduction to the language of James Joyce*, Anthony Burgess.

¹⁸ Shakespeare je tako „Shakehisbeard“, Dante Alighieri je „Denti Alligator“; „funferall“ znači „funny funeral“ ili „fun for all“, „bisexcycle“ znači „bisexual“ ili „bicycle for sex“ itd.

¹⁹ Džojš samo stvara iluziju da u *Uliksu* nikakve selekcije i obrade nije bilo.

literarni „krpež“ povezuje homerovskim užetom, konstituišući *Uliks* poput moderne *Odi-seje*. Za početak, razložio ga je na 22 odeljka (*Odiseja* ima 24 poglavlja), pa potom smanjio broj poglavlja na 18 (svako poglavlje pisano je različitim literarnim stilom i prati radnju koja traje otprilike jedan sat), u kome poglavlja predstavljaju moderni pandan avanturama Homerovog junaka Odiseja.²⁰ S jedne strane, običan, svakodnevni čovek današnjice, anti-heroj Blum, s druge, drevni mitski junak Odisej. Blum je – pojednostavljeno – savremeni Odisej-Uliks, Stiven je Telemah, Moli Penelopa (a i Kalipso) itd., a Homerov mit transponovan je u moderno doba, u Džojsov Dablin. Čak je poglavljima *Uliksa*, koja su pre objavljivanja knjige izlazila u nastavcima u časopisima, Džojso dao naslove u odnosu na poglavlja *Odiseje* (pa ih je pre štampanja izbacio, ne želeći da svoje delo previše vezuje za Homerovo). Da bi sve još više zakomplikovao, potrudio se da otvori i dodatne slojeve *Uliksa*: svakoj epizodi odgovara posebna naučna disciplina, posebna umetnost, posebna boja, posebna narativna tehnika, poseban simbol, pa organ ljudskog tela itd. (mada ima i onih koji smatraju da Džojso nije pravio tako stroge analogije kakve kritičari vole da vide i da sličnost sa Homerovom *Odisejom* ne treba uzimati bukvalno).

Uliks je pre svega zamašan literarni eksperiment jednog lingvističkog inovatora, pisca-naučnika (Džojso: „Ja sam jedan od najvećih inženjera, ako ne i najveći na svetu“), pokušaj da se forma i sadržina preklope, da se svi poznati književni žanrovi i sve poznate književne tehnike smešaju i uguraju među korice jedne jedine knjige²¹, možda i da se literatura okonča nekakvom knjigom-kotlom koja bi u sebi sadržavala sve sastojke – i irski folklor i irsku istoriju i realne likove s njihovim mislima, fantazijama, stremljenjima i svakodnevne dablinske trivijalne teme i događaje, i te iste teme raslojene, ili obogaćene, beskrajnim digresijama, a likove razbijene, ili dopunjene, „unutrašnjim monolozima“ ili „tokom svesti“, novim pripovedačkim tehnikama koje Džojso razvija i koristi. U tome, naravno, ima prethodnike. Još u 18. veku Džojsov sunarodnik Lorens Stern eksperimentiše sa formom romana u *Tristamu Šendiju* (1759), delu koje će Italo Kalvino nazvati „nesumnjivim pretkom svih avangardnih romana našeg veka“. Džojso će se često pozivati i na simbolistu Eduara Dižardena, jednog od prvih pisaca koji su istraživali funkcionisanje ljudske svesti (Dižardenovu knjižicu *Lovori su posećeni* iz 1888. dvadesetogodišnji Džojso kupiće na staničnom kiosku). U Džojsovo vreme, ili nešto ranije, pišu i Henri Džejms (1898 – *Okretaj zavrtnja*),²² Prust (1913 – *U potrazi za izgubljenim vremenom*), Doroti Ričardson (niz od trinaest romana sa zbirnim nazivom

²⁰ Odisej je bio Džojsov junak još od detinjstva. U jednom intervjuu iz 1934. objasniće zašto smatra da je Odisej *potpuni* čovek: „Bezvremani Faust nije čovek. Pomenuli ste Hamleta. Hamlet jeste ljudsko biće, ali on je samo sin. Odisej je Laertov sin, ali je on i otac Telemahov, muž Penelopin, ljubavnik Kalipsin, drug po oružju grčkih ratnika pred Trojom i kralj Itake. Doživeo je mnoga iskušenja, ali svojom mudrošću i hrabrošću sve ih je prevazišao. Ne zaboravite da je on bio i vojni zabušant koji je pokušao da se izvuče od vojske simulirajući ludilo. Možda nikad ne bi ni uzeo oružje u ruke i stigao do Troje da prilikom regrutacije nije bilo nekog grčkog vodnika koji je bio lukaviji od njega i koji je, dok je Odisej orao po pesku, pred plug izveo mladog Telemaha. Ali kada se našao u ratu, ovaj 'prigovarač svesti' postao je *jusqu'aboutist* (onaj koji ide do kraja – *Prim. prev.*). Dok su svi drugi želeli da prekinu sa opsadom Troje, on je jedini uporno tražio da se ostane dok ona ne padne.“

²¹ I sam Džojso, prisetiće se pred kraj života njegov „učenik“ Beket, rekao je da je *Uliks* možda „preterano složen“.

²² Njegov brat, američki filozof i psiholog Viljem Džejms, skovaće još 1890. termin „tok svesti“.

Hodočašće, od kojih je najpoznatiji *Šiljati krovovi* – 1915), i svi oni će se služiti sličnim introspektivnim tehnikama.²³ Od Džojsovih savremenika, nadrealisti oko 1920. počinju da koriste tzv. automatsko pisanje, koje će posle Džojisa razvijati Virdžinija Vulf, Fokner i drugi. Na kliničkom nivou, s prodorom u nesvesno eksperimentišu krajem 19. veka Frojd, sa psihoanalizom.

Uliks je činjenična knjiga, knjiga-kaleidoskop kojom je pokušano nemoguće (pa tako i ćorsokak-knjiga) – da se u jednom delu, kroz priču koja traje 24 časa, objedini i prikaže čitav ljudski život, zapravo, *Everymen*, opšti čovek, „svako“,²⁴ kao i svet u svojoj punoći, i to ne samo iz ugla jednog lika, ili više njih, već kroz ceo jedan grad, Dablin (koji za Džojisa postaje mikrokosmos celog sveta). Kada znamo da je, nedugo posle objavljivanja *Uliksa*, Džojis rekao: „Ako uspem da doprem do srca Dablina, moći ću da doprem do srca svakog grada na svetu“, onda su i njegove literarne ambicije jasnije – on je hteo da napiše *apsolutnu* knjigu, knjigu koja će predstavljati savršeno ogledalo svog doba (i mnogocitirana rečenica kojom se okončava *Portret umetnika u mladosti*, Irčev *bildungsroman*, govori o tome: „Ja idem da se po milioniti put sučelim sa stvarnošću iskustva i da u kovačnici svoje duše iskujem još nestvorenu svest svog naroda“).

U avgustu 1922, neposredno pošto je *Uliks* objavljen, na pitanje Herijet Šo Viver, engleske feministkinje i žene koja će mu 25 godina izdašno finansijski pomagati,²⁵ kakvi su mu planovi, Džojis je odgovorio: „Mislim da ću napisati istoriju sveta.“ To se ispostavlja kao glavna Džojsova književna opsesija, o literarnom kreiranju svesti naroda/opšteg čoveka, i to je nit koja započinje u jedinoj zbirci priča koju je Džojis napisao, *Dablincima*, da bi se nastavila *Uliksom* (pisanim 7 godina), i završila *Fineganom* (pisanim 17 godina). *Finegan* će biti još komplikovanija tvorevina od *Uliksa* utoliko što će imati jezik potpuno oslobođen uobičajenog smisla, jezik koji će Džojis za tu priliku alhemičarski skovati („kombinacija evropskih jezika na irsko-engleskoj osnovi“,²⁶ „sveevropski jezik snova“²⁷ itd.).

Evo nekih reči samo s jedne stranice: limpopo, sar, icis, seints, zezere, hamble, blackburry, dwyergray, meanam, meyne, draves, pharphar, uyar, za koje je Džojsov savremenik Arnold Benet s pravom rekao da im je potreban poseban Džojsov rečnik da bi bile razumljive (ni *Uliks* ni *Fineganovo bdenje* nije moguće razumeti bez dodatnih objašnjenja kritičara, priređivača ili prevodilaca). Za razliku od *Uliksa*, gde je reč o javi i svešću, *Finegan* će se baviti podsvešću i predstavljati spavanje i sanjanje. Rezultat je bila knjiga gotovo nečitljiva (ili „beskrajno čitljiva“ – Dejvid Lodž) i potpuno neprevodiva, s kilometarskim rečima poput „bababadalgha-raghtakamminarronkonnbronnntonntuonnthunntrovarrhounawn-skawntoohooorderenthurnuk!“ ili „bla-dyughfoulmoecklenburgwhurawhorascorta-

²³ U Francuskoj će sredinom 20. veka nastati „novi roman“, koji će iznova primeniti tehniku toka svesti. S vremenom, ovu tehniku povremeno će koristiti pisci poput Beketa, Ruždija, te, recimo, Silvije Plat (roman *The Bell Jar*). U novije vreme tok svesti koriste, između ostalih, Irvin Velš, Dejv Egers i Roberto Bolanjo.

²⁴ To će biti i Blum u *Uliksu* i Irviker u *Fineganu*, dok će Stiven Dedalus u *Portretu umetnika u mladosti* i *Uliksu* predstavljati „tipičnog mladog intelektualca“, a neki će ga nazivati i „modernim Hamletom“.

²⁵ Neko je izračunao da mu je od 1915, kada ga je upoznala, pa u narednih desetak godina, dala sumu ekvivalentnu današnjim milion dolara.

²⁶ Rubi Kon, „Džojis i Beket, irske kosmopolite“, *Beket*, Službeni glasnik, Beograd 2010, str. 69.

²⁷ Ritchie Robertson, „An Alpine Comedy“, *TLS*, 15. april 2016, str. 12.

Silvija Bič i Džojš u pariskoj knjižari *Shakespeare & Company*, oko 1922.

strumpapornanennykocksapastippatappatupperstrippuckputtanach" (prva je poigravanje sa reči „grom“, u vezi sa pričom iz Postanja o padu Adama i Eve, a druga sa reči „kurva“)²⁸ i rečenicama koje se nižu jedna za drugom bez ikakvog vidljivog smisla: „Upri uzastranu i nadiri vardarskije i dopri do uzbrdskih štabova! Je l' to bila vaterlo godina, posle Gratana ili Floda, ili kad su devojke bile u Arku ili kada trojica stadoše hostovati? Vera će pronaći gde Dvoumica izvire kao što Njemen iz Nirgendsa pronalazi Nihil. Što uzdišeš, Alberne, O Anser? Brzo razdreši gospocke učkure, Viki Nuansi, da niko ne vidi! Ona ne može da stavi ruku na njega na trenutak. Daaavno je to bilo, pešačenje umorno! Dug je put do tipa rerija!“²⁹ Identitet pripovedača (koji uzgred budi rečeno sanja), neophodan u literaturi, u *Fineganu* postaje nebitan – kao što je negde rečeno, ne znamo je li to Irviker, krčmar iz Čepelizoda, neko iz njegove porodice, sam Džojš, čitalac, Džojš i čitalac...? Kažu da je neko za *Finegan* rekao Džojšu: „Ja to ne razumem“, a da je Džojš odgovorio: „Ali razumećeš.“ Harijeti Viver, koja mu je to isto rekla, odgovorio je: „Razumeli biste kad biste čitali naglas, gđice Viver. I to s irskim akcentom.“ *Finegan* i do dan-danas, tri četvrti veka otkako je objavljen, ostaje nepročit (možda tako treba i da ostane), na sredokraći između genijalnog, vanvremenskog dela i literarnog galimatijasa koji potpuno zapostavlja komunikativnu funkciju umetnosti. Hajner Miler dao je, u tom smislu, najkraću, ali i najjezgrovitiju opasku: „Džojš, glas izvan literature.“

Bilo je i onih koji su smatrali da je *Uliks* izraz najobičnije modernističke pretencioznosti, a protivnici Džojša nisu štedeli. Irski pisac Džordž Mur piše 1922, u vreme objavljivanja *Uliksa*: „Džojš, Džojš, pa on je niko i ništa – sa dablinskih dokova, bez porodice, bez odgoja.“

²⁸ Blady: (rus.) kurve, izgovara se kao *bljadi* ili *blijađi*; ugh; foul; moecklenburg: Maklenburg, oblast u severoistočnoj Nemačkoj, deo pokrajine Maklenburg-Vorpomern; whura: (nem.) Hure – kurva; whora: (en.) whore – kurva; scorta; strumpa: (en.) strumpet – bludnica, drolja; porna; nenny; kocks: (en.) cock – kita; apastippatappatupper; strip; puck; puttanach: (it.) putana – kurva.

²⁹ Pokušaj prevoda Siniše Stojakovića, *Finegana buđenje*, knjiga I.

Uliks je jedno vreme – viktorijanski moral još je bio u punoj snazi – u Engleskoj i Americi bio nepoželjan i zabranjivan zbog „opscenosti“, „raskalašnosti“ i „seksualne eksplicitnosti“ (ovakve epitete koristili su i puritanski izdavači još kada su pred Prvi svetski rat odbijali rukopis *Dablinaca* – „Knjigu je odbilo četrdeset izdavača“, rekao je Džojls, „tri puta sam je pisao i jedanput spalio“). Ceo tiraž *Dablinaca*, svih 1000 primeraka, kada je knjiga prvi put objavljena u Irskoj, Džojsovi sunarodnici su pokupovali i spalili (na jednu od rečenica iz *Dablinaca* koja je tada zvučala „skaredno“ današnji čitalac teško da bi se i namrštio: „Nastavila je dobacivati drske poglede, često menjajući položaj nogu, a kad je odlazila, okrnula se o njegovu stolicu“). Dela ovog „pornografa“ i „bogohulitelja“ u Irskoj nisu zabranjivana, ali nisu bila ni dostupna sve do 1936, kada je *Uliks* prvi put objavljen u Velikoj Britaniji. Danas svuda po Irskoj niču Džojsovi spomenici, svake godine Irci (a i Džojsovi fanovi širom sveta) slave 16. jun kao „Blumovdan“, Džojls je nacionalna veličina, a „džojsologija“ ne jenjava. Na listama najboljih knjiga 20. veka pisanih na engleskom *Uliks* je najčešće na prvom mestu (*Portret* je obično među prvih dvadesetak), a *Dablinci*, njegovo mladalacko delo,³⁰ danas je prevedeno na sve glavne jezike sveta.

Džojls neće ostati dužan svojim protivnicima: „Ah, jednooki štampar! Zašto se svojom plavom olovkom, prepunom Svetog duha, okomio na ove stranice dopustivši svojim drugovima da slože vesti o slučajevima razvoda, slučajevima izgrede i slučajevima kriminala?“ Jedan gorljivi evanđelista, uz to i američki senator, neki Rid Smut, izjaviće tridesetih godina čak da je „*Uliks* napisao čovek bolesna uma i dušom tako crnom da bi potamnela čak i tamu samog pakla“. U časopisu *Everyman* jedan kritičar pisao je o *Portretu*: „G. Džojls je vešt romanopisac, ali čini nam se da bi mu mnogo više pristajala neka rasprava o kanalizaciji.“ I dan-danas mogu se čuti zlobne primedbe poput ove: „Džojls je pisac koji pokazuje kako uznapredovali sifilis utiče na mozak.“³¹ Brane ga kolege pisci i pesnici: „Džojls je pisac, SLEPCI jedni. Džojls je pisac, čujete li. Gubite se!!!“ (Ezra Paund). Štefan Cvajg, koji je imao dobru moć zapažanja, piše o Džojlsu: „Nikad ga nisam video nasmejana ili makar dobro raspoložena. Uvek je davao utisak jedne u sebe skrupčane mračne snage, i kada bih ga video na ulici, oštro stisnutih tankih usana i uvek užurbanog, kao da se ustremkuje na nešto određeno, osetio bih odbojnost i unutrašnju izolovanost njegovoga bića još snažnije nego u našim razgovorima. I nisam kasnije bio nimalo začuđen što je napisao baš delo najveće usamljenosti, najveće nepovezanosti sa svim drugim, to delo koje se na našu epohu oborilo poput meteora.“ Hemingvej je dvadesetih godina s Džojlsom često obilazio pariske barove i kafe, i ovako ga opisao: „On je bio simpatičan tip, ali nezgodan, pogotovo ako bi neko počeo da govori o njegovom pisanju. Bio je ponosan, a znao je da bude i vrlo grub – pogotovo prema mamlazima.“

Kad je završio *Fineganovo bdenje*, svoje najambicioznije i najzagonetnije delo, u poslednjoj godini života Džojls je prestao da piše, gotovo potpuno oslepeo (tokom vremena, desetak puta podvrgao se, bez narkoze, operacijama očiju), i utehu nalazio u porodici, posebno u unuku Stivenu (detetu njegovog sina Đordija), ali i alkoholu. „Brzo klizimo nizbrdo“,

³⁰ *Dablinci*, napisani u klasičnoj tradiciji realizma, objavljeni su 1914. i važe za jednu od najboljih zbirki priča u svetskoj literaturi.

³¹ Izgleda da je Džojls još kao mladić u dablinskim bordelima zaradio sifilis. Njegovi stalni problemi sa stomakom i očima, kao i ukočenost udova i teturavi hod, govore u prilog tome.

rekao je Beketu, drugom velikom Ircu,³² koji je u to vreme (1939) takođe u Parizu (i u koga se Džojsova ćerka Lučija uzaludno zaljubila desetak godina ranije).³³ U vreme početka Drugog svetskog rata, iz francuske prestonice Džojsova će pred nacistima s porodicom pobeći u Viši (od šizofrenije bolesna Lučija³⁴ ostaje u skupom sanatorijumu u okupiranoj Francuskoj), pa u Cirihi, gde će se naći bez prebijene pare (novčanu pomoć slaće mu i prijatelji iz Amerike). Te godine, 1941 – Džojsova ima 59 godina – pukao mu je čir, pa su ga operisali u bolnici Crvenog krsta u Cirihi. Iako se dobro osećao posle buđenja iz anestezije, sledećeg dana stanje mu se pogoršalo, pa je i pored nekoliko transfuzija krvi pao u komu. Osvestio se sutradan, zatražio da mu pozovu ženu i sina, pa ponovo izgubio svest. Umro je posle petnaest minuta. Navodno, poslednje što je rekao bilo je: „Zar baš niko ne shvata?“³⁵

Pored toga što je bio jedan od začetnika literaturne koja svoje izvoriste ne traži u mašti i imaginaliji

Figure 1. RM 44P MS 4108, 261, 262 b. The earliest available version of the "Madness (Famine)" page (1918-1921), the first page written for "Work in Progress." This was among the last passages to be incorporated in the book. Joyce's

Iz rukopisa *Finegana*

³² Irci su u čast ova dva svoja literarna velikana čak promenili tradiciju davanja patrolnim brodovima imena žena iz irske mitologije, pa su 2010. jednom dali ime *Samuel Beckett-class* OPV, dok je drugi 2015. dobio ime po Džojsovu (*LÉ James Joyce, P62*).

³³ Džojsova je 1929. podstaknuta od Nore koja je smatrala da Beket koristi Lučiju samo da bi bio u Džojsovom društvu, prekinuo prijateljstvo sa Beketom (koji mu se divio), rekavši: „Volim samo dve osobe na svetu, prva je moja žena, a druga moja ćerka.“ Beket mu je, zajedno sa drugim asistentima, tada u Parizu pomagao u sakupljanju građe za *Finegana*: „Nikada nisam bio Džojsov sekretar, ali sam mu, poput svih prijatelja, pomagao. Imao je velikih problema s vidom. Radio sam čudne poslove, poput označavanja stranica ili čitanja naglas, ali nikada nisam napisao niti jedno pismo za njega.“

³⁴ Lečio ju je lično K. G. Jung (bio joj je dvadeseti lekar), koji je, pročitavši *Uliks*, zaključio da Džojsova ima šizofreniju (Džojsov komentar bio je: „Izgleda da je pročitao *Uliks* od prve do poslednje stranice bez ijednog osmeha“). Jung i Džojsova su nekoliko puta razgovarali, a Džojsova je odbio da se podvrgne predloženoj analizi kod Junga. Jung je *Uliks* tumačio kao potvrdu za svoje teorije (Džojsova knjiga bila mu je prototip šizoidnog uma, a odnos Džojsova i njegove ćerke klasičan primer sopstvene teorije o animi), ali nije imao mnogo razumevanja za sam tekst. Džojsova nikad nije htela da prizna svoj dug prema Jungu i Frojdu u vezi sa psihologijom podsvesti, a jednom prilikom je za njih dvojicu rekla da su „bečki Tvidldi i švajcarski Tvidldam“ (uzgred, četvoricu jevanđelista, Mateja, Marka, Luku i Jovana – spojio je u jednog i nazvao „Mamaluju“). Jung je takođe izjavio da su Lučija i njen otac kao dvoje ljudi koji idu ka dnu reke, ali da se, za razliku od Džojsova, koji roni, Lučija davi. „Njegov 'psihološki' stil je definitivno šizofren...“, rekao je Jung, „...Džojsova ga je razvio sa svim svojim kreativnim snagama što... objašnjava zašto on sam nije zastranio. Ali njegova ćerka jeste, jer nije bila genije poput oca... U bilo kom drugom dobu u prošlosti Džojsovo delo nikad ne bi došlo do štampara, ali u našem blagoslovenom 20. veku ono predstavlja poruku, mada još neshvaćenu.“

³⁵ Kada su Lučiju, u to vreme već ozbiljno duševno obolelu, obavestili o očevoj smrti, nije poverovala: „Šta taj blesan radi pod zemljom? Kada će se vratiti kući? On nas sve vreme posmatra.“

Džojls i Lučija, oko 1924.

već u dokumentu, svakodnevnom životu ili sopstvenoj biografiji, Džojls je raskinuo i sa klasičnim romanom i s literarnom tradicijom da pisac treba da uzme olovku samo onda kad na umu ima temu koja je izuzetna (ili lik koji je takav), poput npr. ocebustva u *Karamazovima*, velikih pokreta narodâ i posledicâ takvih događaja po obične ljude u *Ratu i miru*, vivisekcije francuskog društva u *Ljudskoj komediji*, izuzetnih damara srca u Dikensovim *Velikim očekivanjima* ili – kada je reč o književnim likovima – poput nesvakidašnjeg lika Don Kihota. U *Uliksu* nema značajnih događaja, likovi i njihovi postupci su manje-više trivijalni, ali začudo, sve to uzeto zajedno – unutarnje vrenje likova u odnosu na okolinu koja ih okružuje – daje

sliku jednog kompleksnog sveta koji uzima za pravo da se udari pesnicom u grudi i kaže: „Da, to sam ja! Da, to je svet u kome živite!“

Sam Džojls za *Uliks* je rekao: „Ako *Uliks* nije prikladan za čitanje, onda život nije prikladan za življenje.“ (Pa i nije prikladan, Džejmse.) Džojls je, naravno, bio svestan trivijalnosti svojih likova, ali je njihovo ovekovečenje smatrao beleškom za besmrtnost. Svom bratu Stanislausu jednom prilikom je rekao: „Vidiš li onoga čoveka koji je upravo odskočio u stranu da ga ne bi pregazio tramvaj? Zamisli, da ga je pregazio, koliko bi odjednom sve što je taj čovek učinio postalo značajno. Ne za policijskog inspektora, nego za svakoga ko ga je poznao. A tek njegove misli, za svakog ko bi mogao da ih sazna. To je ta moja ideja o značaju trivijalnih stvari koju bih želeo da prenesem dvema ili trima ubogim dušama koje će na kraju možda i pročitati ono što napišem.“ Džojls nije bio pisac koji čitav život piše o istom i na isti način, umnožavajući kopije prethodnih dela. On ima nerv istraživača i sav je u razvoju, od prve svoje knjige do poslednje. *Dablinci* su naturalističke priče pisane klasičnim stilom; *Portretom* je zakoračio u modernizam; *Uliks* je sav u modernizmu i simbolizmu; *Finegan* je gargantuanski eksperiment opisan eksperimentalnim jezikom, u *Fineganu* se zaglibio Džojsov veliki talenat. Kod Džojlsa zaista, kao što je to već primećeno, svega ima previše – forme, jezika, podsvesti, svesti... (Izgleda da je preobilje sudbina genija.³⁶)

Dve godine posle objavljivanja *Uliksa*, 1924, u pariskom književnom časopisu *Transatlantick rivju*, koji je uređivao Ford Medoks Ford, pojavljuje se jedan odeljak iz *Finegana* (nazvanog *Delo u nastajanju* jer će Džojls sve do objavljivanja knjige kriti naslov). Džojsov brat Stanislaus nije bio oduševljen tom epizodom, a njegove zamerke Džojsovom pisanju, navedene u pismu od 7. avgusta 1924, razni kritičari će na ovaj ili onaj način ubuduće ponavljati poput grčkog hora, i postaće obrazac za sve kasnije kritike Irčevog literarnog postupka:

³⁶ Austrijski car Jozef II je, navodno, Mocartu uputio sledeću kritiku: „Vaša muzika je sjajna, maestro, ali ima previše nota.“

Dobio sam jedan segment tvoje još uvek neimenovane novele, objavljen u Transatlantik reviju. Ne znam da li je to budalasto trabunjanje o poluvisokom šeširu i modernim damskim toaletnim odajama (praktično jedino što sam razumeo u ovoj košmarnoj produkciji) napisano sa svesnom namerom da zavatlava čitaoca ili ne... Ili je to možda – tužnija pretpostavka – početak smekšavanja mozga. Taj prvi segment blede podseća na Knjigu o četiri majstora i na neku vrstu Bidi u Zemlji čuda i satiru pretpostavljenog matrijarhalnog sistema. Posедуje izvesne karakteristike početka nečega, mutna je, haotična, ali sadrži određene elemente. Ja tu apsolutno ništa drugo ne vidim. Ali! Neopisivo je zamorna. Gormanova knjiga o tebi praktično proglašava tvoje delo poslednjom rečju savremene literature. Možda bi moglo da bude i poslednje i u drugom smislu, jedno bezumno tumaranje literature pre njenog konačnog izumiranja... Da te ne znam, ne bih pročitao više od tog odeljka.

I Džojsova prijateljica Hatrijet Šo Viver smatrala je da Džojš traći svoj genij. Džojš je bio toliko skrhan ovakvim poklapanjem negativnih odjeka povodom *Dela u nastajanju* da je tada legao u krevet i nekoliko dana nije ustao, a kada se konačno pridigao, pitao je svog prijatelja Makalmona: „Gospođica Viver smatra da sam ja lud. Reci mi pošteno, Makalmone. Niko to ne može da kaže sam za sebe.“

Džojš u Cirihi, 1939.

Američki psihijatar i pisac Hervi Klekli opaučio je *Finegana*, rekavši da je to „učeno trabunjanje na 628 stranica, najvećem broju ljudi nerazlučivo od one poznate verbalne papazjanije koju stvaraju šizofreni pacijenti u zatvorenim odeljenjima svake državne bolnice“. Larkin će se Džojšu podsmevati: „Treba razlikovati stvari koje su nam se činile čudne kada su bile nove, ali su sada sasvim obične, kao što su Ibzen ili Wagner, i stvari koje su izgledale šašavo kada su bile nove, a izgledaju šašavo i sada, poput *Finegana* ili Pikasa.“ Nabokov, koji se s Džojсом nekoliko puta sreo u Parizu kasnih tridesetih, hvalio je *Uliks* („najveće

prozno remek-delo 20. veka“), dok je *Fineganovo bdenje* smatrao nepodnošljivim („bezoblična i dosadna hrpa lažnog folklor“, „hladan puding od knjige“ i „najveći promašaj svih vremena“). Borhes se slagao sa ovakvim ocenama. Pozivajući se na Montenjevo mišljenje da je literatura jedna forma radosti, a ne muka, smatrao je da „Džojls nije uspeo, pre svega, jer njegovo delo zahteva napor“. Selin je u svom stilu 1947. izjavio: „Nikada nisam čitao Džojlsa. Za mene je on prespor, preterano prca mušice.“ H. Dž. Vels, koji je Džojlsa poštovao, napisao mu u pismu: „Vaša dva poslednja dela su mnogo zabavnija i uzbudljivija onome ko ih je pisao nego onome ko treba da ih čita.“ T. S. Eliot objavio je 1923. u časopisu *Dajal* jednu od prvih pozitivnih kritika o *Uliksu*, a za *Finegan* je rekao da je to možda i bolja knjiga od *Uliksa* (ipak je dodao da je on, nažalost, nije mogao da pročita do kraja). Jejts hvali *Ulik* kao genijalno delo, Jung priznaje da je „mnogo naučio“ iz *Uliksa*: „Kod *Uliksa* zapanjuje činjenica da iza hiljadu velova ništa ne leži skriveno; da on nije usmeren ni prema razumu ni prema svetu, nego, mirno kao što Mesec posmatra iz kosmičkih dubina, dozvoljava drami o razvoju, postojanju i propasti da se odvija svojim tokom.“ Mladi Beket o *Uliksu* će napisati: „Forma je ovde sadržina, sadržina je forma. Žalite se da ta stvar nije pisana razumljivim jezikom. Nije uopšte ni pisana. Ona i nije za čitanje – ili, pre će biti, nije *samo* za čitanje. To treba posmatrati i slušati. On ne piše o *nečemu*; to što piše jeste upravo to, samo po sebi.“ U jednom intervjuu iz 2001. Ruždi je rekao da je Džojls, pišući samo o jednom danu, 16. junu, „sazdao čitav univerzum iz zrnca peska“. Dodao je: „Džojls mi je uvek na umu, svugde ga nosim sa sobom.“ Martin Ejmis o Džojlsu ima podvojena osećanja: „Džojls ima veliki genij i nikakav talent.“ Džojls Kerol Outs smatra *Ulik* najvećim romanom u engleskoj književnosti: „...delo nalik operi koje će se najviše ceniti ako se iznova i iznova iščitava, naglas po mogućnosti, sa svešču o ‘veseloj ozbiljnosti’ koja je osnova svakog pasusa. Šta *Ulik* znači? Fenomenalna smicalica. Lukavstvo. Roman za dovršavanje tradicije romana.“ Bob Dilan je bio u nedoumici: „Džejs Džojls je na mene ostavio utisak najzagonetnijeg čoveka svih vremena, sa širom otvorenim očima i izuzetnom elokventnošću, ali šta je on tu hteo da kaže, nije mi bilo jasno.“

Bilo kako bilo, i *Ulik* i *Fineganovo bdenje* u jezičkom smislu predstavljaju vedro vode (ali kakve!) iz koga će, da utole žeđ, zahvatati razni ljudi od pera, među njima i Skot Ficdžerald, Beket, Entoni Bardžes (napisao tri dela o Džojlsu: *ReJoyce*, *A Shorter Finnegans Wake* i *Joysprick*), Maršal Makluan,³⁷ Džozef Kembel, Filip K. Dik (u njegovim romanima Džojls se redovno pominje), i mnogi drugi, vadeći odatle „bisere“ i ubacujući ih u svoja dela, ili će davati svojim junacima (i čemu god im padne na pamet) imena po rečima i sintagmama skovanim u *Uliku* ili *Fineganu*.³⁸ Ne čudi ni što je *Ulik*, s preobiljem naznaka iz popularne umetnosti i

³⁷ „Čitao sam *Fineganovo bdenje* naglas“, rekao je Makluan u jednom TV intervjuu šezdesetih godina, „a oni koji su uzeli LSD su rekli: ‘Pa to baš liči na LSD.’ Pomislio sam da je LSD možda samo način lenjog čoveka da dođe do istog onog do čega je u *Fineganovom bdenju* Džojls došao uz pomoć imaginacije.“ Timoti Liri će u svojoj autobiografiji *Flešbeks* iz 1983. reći da ga je „Džojsova proza pripremila da uđe u psihodelični prostor“.

³⁸ Ričard Linklejtjer aludira na *Ulik* u dva svoja filma, *Slacker* i *Before Sunrise*. Pank grupa Minuteman ima pesmu iz 1984. s nazivom „16. jun“. Pesma „Breathe“ grupe U2 iz 2009. govori o događajima koji se odigravaju nekog fiktivnog 16. juna. Dž. M. Kuci u knjizi *Elizabet Kostelo* pominje (fiktivni) roman svoje glavne junakinje, spisateljice Elizabet Kostelo, *Kuća u Ulici Ekls*, gde je glavni lik Moli Blum. Ime Beketovog Pocoa iz *Godoa* potiče iz sedmog poglavlja *Finegana*. U filmu *Producers* Mela Bruksa iz 1968, glavni

sveta zabave iz Džojsovog vremena, i bogat aluzijama na pesme iz varijetea, pornografske romane, devetnaestovekovne pozorišne melodrame, nemi film, ljubavne romane, irske narodne balade..., postao inspiracija brojnim pop umetnicima i zabavljačima 20. veka (po nekima, Džojse je više nego bilo koji drugi autor uticao na dvadesetovekovne pisce i umetnike). Neke reči iz Džojsovih knjiga naći će svoje mesto i u neliterarnim oblastima, pa će tako fizičar sa Kalteha Mari Gel-Men (Murray Gell-Mann) 1963. predložiti da reč „kvark“ iz jedne rečenice iz *Finegana* („Three quarks for Muster Mark!“) postane oznaka za subatomske česticu, što je i prihvaćeno, kao što je i termin „monomit“, takođe iz *Finegana*, ušao u komparativnu mitologiju. Derida je dugo proučavao upotrebu jezika u *Uliksu*, Lakan Džojsove tekstove koristio da objasni svoj pojam „simptoma“. Sam Džojse je za *Finegana* u jednom pismu rekao: „Mogao sam lako ovu priču da napišem na tradicionalan način /.../ Svaki pisac zna taj recept /.../ Nije mnogo teško slediti jednostavnu, hronološku šemu koju će kritičari razumeti /.../ Ali, na kraju krajeva, ja pokušavam da priču o ovoj porodici iz Čepelizoda ispričam na nov način.“ Bardžes je *Finegana* hvalio kao „jednu od malobrojnih knjiga koja može da nas natera u glasan smeh skoro na svakoj stranici“, a jedan kanadski kritičar istaći će da „oni koji kažu da je knjiga nečitljiva nisu pokušali da je čitaju naglas“. I Džojsov savet u vezi sa čitanjem i *Uliksa*, a posebno *Finegana*, bio je: „Čitajte naglas.“ Ko ne želi da sam čita naglas, neka posluša Džojsovo četvorominutno čitanje jednog dela iz *Uliksa* iz 1924. i devetominutno čitanje poglavlja iz *Finegana* („Ana Livija Plurabela“) iz 1929. godine (zabeleženo zahvaljujući Silviji Bič, prvom izdavaču *Uliksa* i vlasnici pariske knjižare *Šekspir & kompani*, koju je Džojse koristio i kao kancelariju).³⁹ Tek kada se čuje Džojsov melodični tenor postaje jasno koliko zvuk i ritam čine važan deo njegovog stvaralaštva. Na kraju, nije zgorog pomenuti i tezu Džojsovog prvo prijatelja, a onda i protivnika, kritičara Olivera Gogertija (on je Bak Maligan u *Uliksu*) – da je *Finegan* jedna velika „patka“, a da je njegov bivši sobni drug autor „gigantske prevare... možda i najveće zafkancije u istoriji“.

Kad pomislim na ukupno 1500 stranica *Uliksa* (800 stranica u originalu, tj. oko 265.000 reči) i *Finegana* (628 stranica), znam – nisam taj Džojsov „idealni čitalac koji pati od idealne nesanice“, i sumnjam da ću ove knjige ikad pročitati u celosti. Džojse je polušaljivo rekao: „Jedini zahtev koji mogu uputiti svom čitaocu jeste da celi svoj život mora posvetiti čitanju mojih knjiga.“ Na ovo je H. Dž. Vels odgovorio: „Ko je dođavola taj Džojse koji od mene traži toliko mnogo budnih časova od nekoliko hiljada koliko mi je još ostalo da proživim, da bih shvatio njegove kalambure, fantazme i umetničke plamsaje?“ Da li je Džojse imao na umu to što se *Finegan*, kao što je napisao Harijeti Šo Viver u jednom pismu, završava prekinutom rečenicom koja svoj nastavak ima u prvoj rečenici ovog dela: „Knjiga zapravo nema ni početak ni kraj, završava se usled rečenice i počinje usred te iste rečenice“ – pa bi se čitanje, u idealnom smislu, nastavljalo u krugu bez kraja? (Neki kritičari smatraju da je tu izostavljeno 150–200 stranica, tj. da prva rečenica *Finegana* ipak nije nastavak poslednje.) Iako je *Uliks* jedna od knjiga o kojoj je u svetskoj literaturi najviše govoreno i pisano, sviđa mi se pomisao da ju je malo ko pročitao od početka do kraja (a verovatno ju je razumeo jedino Džojse,

lik zove se, u čast Džojsovog junaka, Leo Blum. Čak se i u popularnoj crtanoj seriji *Simpsonovi* mogu naći reference na ove knjige.

³⁹ *Uliks*: <https://www.youtube.com/watch?v=ZhW0TrzWGml>; *Finegan*: http://www.openculture.com/2012/02/james_joyce_reads_anna_livia_plurabelle_from_ifinnegans_wakei.html.

ako uopšte i on). Za *Fineganovo bdenje* možemo biti gotovo sigurni da ga niko nije pročitao u celini.

Kada se shvati *koncept* ovih revolucionarnih knjiga – prvenstveno *Uliksa*, po nekima i najvažnijeg literarnog događaja 20. veka – nema ni potrebe čitati ih od korica do korica. *Uliks* je knjiga nezanimljiva za čitanje na uobičajen način (kao i *Fineganovo bdenje*) – od prvog do poslednjeg reda, uživljavajući se u priču, glavne likove itd. Obe ove knjige moguće je čitati na preskok, po nekoliko stranica (dovoljno je otvoriti ih bilo gde i listati),⁴⁰ ne obraćajući previše pažnje na fabulu i kontinuitet dešavanja, ali stalno imajući na umu piščev koncept. Treba razmišljati o kontekstu *Uliksa* i njegovom mestu u istoriji književnosti, a uživati, eventualno, u Džojsovoj muzikalnoj rečenici (on je jedan od najmuzikalnijih pisaca uopšte)⁴¹ ili u njegovim kalamburima, igrama reči, kovanicama i sl. Drugo je pitanje, koje muči uglavnom pisce, kako pisati posle *Uliksa*, koju tehniku koristiti (koju Džojš već nije iskoristio)? Džojš je u *Uliksu*, kao što je ukomponovao žanrove, ukomponovao i sve savremene literarne tehnike pripovedanja: tu je i sveznajući pripovedač, i pripovedanje u prvom i trećem licu, i poigravanje sa pripovedačkim tehnikama, dok se u *Fineganu*, čak, identitet pripovedača gubi. Džojš postavlja i pitanje kontinuiteta pripovednog vremena, iz klasičnog hronološkog odvijanja radnje prešao je u nekakvo večito trajanje gde se prepliću prošlost, sadašnjost i budućnost. Pored toga, iznova je uveo mit u literaturu (*Odiseja*), i pokušao da ovaj trenutak, a time i živote svojih prozaičnih likova, „izgubljenih u savremenom nihilizmu“, kao što kaže jedan kritičar, stavi u istorijski kontinuitet i učvrsti ih nad tim temeljom.

Uskoro će biti obeležena stogodišnjica izlaska *Uliksa* iz štampe, a oni koji su otad i o Džojšu i o njegovom delu pisali, ili se na njega pozivali, ne mogu se izbrojati. Literatura, po svemu sudeći, ipak neće biti samoukinuta, pisci će i dalje drljati pero, poneki sa izuzetnim rezultatima (ali svi će, ipak, morati da se suočavaju sa *Uliksom* i standardima koje je Džojš u tom delu postavio). Posle Džojša, ili još za njegovog vremena, pojavili su se Selin, Beket, Borhes, Nabokov, Bernhard, Kortasar, Singer, Makjuan, Kuci..., a razvijene su i nove, post-

⁴⁰ Kada sam napisao ovaj tekst, u ruke mi je došla knjiga Pjera Bajara *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali?*, gde autor, između ostalog, govori o tome da je često važnije umeti određenu knjigu staviti u književno-istorijski kontekst nego pročitati je od korica do korica, pa osećam obavezu da i ja čitaocu predložim spisak pročitanih, prelistanih i nepročitanih knjiga koje pominjem u „Otključavanju *Uliksa*“. Evo ga: *Uliks* – čitao delove i dugo prelistavao; *Fineganovo bdenje* – čitao delove i prelistavao; *Odiseja*, Homer – davno čitao, gotovo u potpunosti zaboravio sve sem glavne teme (a zaboravio sam i da li sam je pročitao ili samo prelistavao); *O umijeću govorenja na pučkom jeziku*, Dante – prelistavao; *Dnevnik*, V. Vulf – prelistavao; *Dablinci* – čitao; *Portret umetnika u mladosti* – čitao (slabo se sećam); *Tristram Šendi*, L. Stern – prelistavao; *Lovori su posečeni*, E. Dižarden – prelistavao; *Okretaj zavrtnja*, H. Džejms – prelistavao; *U potrazi za izgubljenim vremenom*, M. Prust – prelistavao; *Hodočašće*, D. Ričardson – prelistavao delove serijala; *Braća Karamazovi*, Dostojevski – čitao davno i povremeno prelistavao (sećam se glavne teme i ponekih sporednih); *Rat i mir*, Tolstoj – čitao davno (i uglavnom zaboravio); *Ljudska komedija*, Balzak – čitao davno (i uglavnom zaboravio); *Don Kihot*, Servantes – čitao davno (maglovito se sećam svega osim glavne teme); *Velika očekivanja*, Dikens – čitao; *Princeza de Klev*, Gđa de Lafajet – listao, *Robinson Kruso* – čitao davno; *ReJoyce*; *A Shorter Finnegan's Wake*; *Joysprick*, Entoni Bardžes – prelistavao samo *Joysprick*; *Elizabet Kostelo*, Dž. M. Kuci – čitao; *Čekajući Godoa*, S. Beket – čitao; *Ep o Gilgamešu* – čitao davno (i sve zaboravio osim glavne teme).

⁴¹ Pod uslovom da se čita u originalu.

Džojš, posmrtna maska

moderne narativne tehnike čije su glavne poluge (samo)ironija, (samo)kritika, rastakanje „ja“, stalne promene ugla pripovedanja, konstruisanje virtuelnih identiteta, dekonstrukcija teksta, sklonost autopoetiziranju, predstavljanje sveta kao simulakruma itd. Čini se da svet nije iscrpen, da literatura još ima šta da kaže o čoveku i da – ma kakav da će svet postati – uvek će postojati i njegov odraz, slika u ogledalu, koju će najpre umetnost uhvatiti/obuhvatiti. Džojsov uticaj na savremenu literaturu možda je najpronijljivije sažeo Danilo Kiš u jednom intervjuu: „Svi smo mi moderni izašli ne iz Džojsovog šinjela, nego iz džojsovskog košmara, iz džojsovskog veličanstvenog poraza!“

S druge strane, da li smo svedoci odumiranja umetnosti kakvu poznajemo već nekoliko hiljada godina? Tehnologija se kreće sve bržim tempom, njeni zupčanci bez milosti mrve umetnost i guraju je sa scene.⁴² Dolazi li vreme kada će izuzetan tehnološki napredak započet u 20. veku, kao i onaj koji se očekuje u 21. veku, i nadalje, ukloniti tradicionalnu umetnost sa scene, ili je gurnuti na potpunu marginu. Možda će čovek budućnosti, lutajući vasionom u svemirskom brodu, na umetnost, kao i na samu planetu s koje je ponikao, gledati kao na neku drevnu staricu, u mladosti ljudskog roda prelepu i blistavu ženu (ili, što da ne, prelepu kurtizanu), koja je svoje odslužila. Džojsov *Uliks* u tom pogledu zaista bi mogao poneti epitet poslednje, završne knjige velikog razvoja započetog *Gilgamešom* pre više od 3000 godina, razvoja kojim je – posredstvom pisane reči – učinjen pokušaj da se uspostavi ono Šopenhauerovo tako željeno jedinstvo svesti čovečanstva.

⁴² Kada je reč o romanu, postoje teze da ga je – ma koliko širom savremenog (zapadnog) sveta na delu bila izdavačka hiperprodukcija – pregazilo vreme, da je neaktuelan, tj. da je fikcija beskorisna jer ne pruža znanje koje je sada-i-ovde potrebno (a da je stvarnost neuporedivo dinamičnija i sadržajnija).

IZVORI CITATA; BIBLIOGRAFIJA

- Budgen, Frank. „Conversations with Joyce“, u: *James Joyce and the Making of 'Ulysses'*, London 1934.
- Burgess, Anthony. „Finnegans Wake: What It's All About“ (esej), www.metaportal.com.br/jjoyce/burgess1.htm (pristupljeno decembra 2015)
- Joysprick. An Introduction to the language of James Joyce*, Harcourt Brace Jovanovich, USA 1973.
- Clekley, Hervey. *Mask of Sanity*, C.V. Mosby Co., USA 1941.
- Ellmann, Richard. *James Joyce*, Oxford University Press, New York 1982.
- Gorman, Herbert. *James Joyce. His First Forty Years*, B. W. Huebsch Inc., New York 1924.
- Joyce, James. *Finnegans Wake*, Faber & Faber 2002.
- Joyce, James. *Letters I*, Oxfow Paperback, London 1966.
- Joyce, James. *Ulysses*, Vintage International 1990.
- Joyce, Stanislaus. *My Brother's Keeper*, Faber and Faber, London 1958.
- Jung, Carl. *Ulysses: A Monologue* (prevod s nemačkog Jungovog *Wirklichkeit der Seele*, objavljen u londonskom časopisu *Nimbus*, sv. 2, br. 1, jun–avgust 1953, preveo na engleski W. S. Dell).
- Kahane, Jack. *Memoirs of a Booklegger*, Obolus Press, 2010 (prvo izdanje 1939).
- Leavis, F. R. *Great Tradition*, Chatto and Windus, London 1948.
- Muller, Heiner. *Terror is the First Appearance of the New*, USA 1990.
- Nabokov, Vladimir. *Strong opinions*, McGrawHill Book Company, New York 1973.
- Norris, Margot. *The Decentered Universe of Finnegans Wake*, John Hopkins University Press, Baltimor 1976.
- Peake, C. H. *James Joyce, The Citizen and the Artist*, Edward Arnold (Publishers) Ltd, London 1977.
- The Diary of Virginia Woolf: 1920–1924*. Harcourt Brace Jovanovich, USA 1980.
- Bajar, Pjer. *Kako da govorimo o knjigama koje nismo pročitali?* (prev. Snežana Kalinić). Službeni glasnik, Beograd 2009.
- Beket* (zbornik). Službeni glasnik, Beograd 2010.
- Beket, Samjuel. „Dante...Bruno.Viko..Džojš“ (1929), u: *Beket*, Gradac, Čačak 2002.
- Cvajg, Štefan. *Jučerašnji svet* (prev. Aleksandar Tišma), Službeni glasnik, Beograd 2009.
- Dante, Aligijeri. *O umjeću govorenja na pučkom jeziku*, Djela, knj. 1, Zagreb 1976.
- Dilan, Bob. *Hronike*, Geopoetika, Beograd 2016.
- Edel, Leon. *Psihološki roman* (prev. Emilija Kuzmanović). Kultura, Beograd 1962.
- Farnjoli, Nikolas A. i Gilespi, Majkl P. *Džejms Džojš od A do Ž* (prev. Tamara Veljković). Agora, Zrenjanin 2006.
- Govori Selin* (prir. M. Knežević i B. Kukić). Gradac, Čačak 2015.
- Kiš, Danilo. *Sabrana dela*, Arhipelag, Beograd 2015.
- Marković, dr Vida. *Engleski roman*, Naučna knjiga, Beograd 1963.
- Nabokov, Vladimir. *Esej o Džojšu* (prev. Tanja Bulatović), NNK International, Beograd 2004.
- Noris, Dejvid i Flint, Karl. *Džojš za početnike* (prev. Vesna Todorović). Hinaki, Beograd 2001.
- Stortini, Karlos Roberto. *Borhesov rečnik* (prev. i prir. Đ. Matić i F. Matić), SKZ, Beograd 1996.
- Usmeni Borhes* (prev. Anđelija Stanojević i Predrag Marković). Rad, Beograd 1990.
- Džojš, Džejms. *Dablinci* (prev. grupa autora), Haos – Orbis, Beograd 1992.
- Džojš, Džejms. *Finegana buđenje*, knjiga I (prev. Siniša Stojaković), Pasus, Beograd 2014.
- Džojš, Džejms. *Pisma Nori* (prev. Novica Petrović), Gradina, Niš 1988.
- Džojš, Džejms. *Portret umetnika u mladosti* (prev. Petar Čurčija), Prosveta, Beograd 1991.
- Džojš, Džejms. *Uliks* (prev. Zlatko Gorjan), Otokar Keršovani, Rijeka 1957.
- Džojš, Džejms. *Uliks* (prev. Zoran Paunović), Geopoetika, Beograd 2003.